

**La toponímia de la Canal de Navarrés
en l'*Onomasticon Cataloniae* de Joan Coromines**

Maite Mollà Villaplana
Acadèmia Valenciana de la Llengua

1. Introducció

En principi la toponímia de la Canal de Navarrés queda fora de l'àmbit d'estudi de l'*Onomasticon Cataloniae* (OnCat) de Joan Coromines, la gran obra etimològica que explica l'origen i motivació de més de 400.000 noms de lloc.¹ El mateix autor va expressar amb claredat quins serien els límits i els continguts de la seua magna obra en l'article que va escriure per a la revista *Onoma* i que després Max Cahner va incorporar com a pròleg al primer volum (Ferrer, 185): "L'OnCat serà un vast recull d'onomàstica que enregistrarà i explicarà etimològicament tots els noms de persona antics i moderns, emprats dins el domini lingüístic català (Catalunya, el Rosselló, el País Valencià, les Balears i la zona oriental d'Aragó), així com tots els noms de lloc morts o vius situats en aquest territori; [...]. Hom s'ha decidit també a afegir al domini català la meitat septentrional de la part aragonesa de la província d'Osca, que estableix el lligam entre el territori català i el domini de la llengua basca, vista la importància del basc i de la zona intermèdia [...] per a l'estudi del substrat pre-romà de Catalunya."

És remarcable el fet que Coromines incorporara a la seua obra toponímica per excel·lència l'estudi d'una zona de parla no catalana, atesa la importància que tenia per a l'estudi del substrat preromà, segons les seues pròpies paraules. En aquest sentit, no podem deixar de pensar que hauria sigut molt interessant que el mestre incloguera també la toponímia de la zona de llengua no catalana del País Valencià, com ens consta que algunes persones li havien suggerit², però no va ser així. Arribats a aquest punt, podem pensar a priori que hi haurà poca informació en l'OnCat sobre la toponímia de la zona que ens ocupa, però, com comprovarem a partir d'aquestes línies, en podem extraure moltíssimes dades sobre els noms dels rius, les muntanyes, els paratges, els pobles, etc., dels huit municipis que conformen la comarca.³

Malgrat tindre en ment aquesta idea inicial, a mesura que es busseja en l'extensíssima obra del filòleg caminant, hom s'adona que pràcticament es pot trobar algun tipus d'informació de quasi tots els noms de lloc de la zona objecte d'aquest estudi. Molt més encara, si hi afegim l'obra lexicogràfica, és a dir, els diccionaris etimològics, del català, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat), i del castellà, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* (DCECH).⁴

¹ Les referències de l'obra es poden consultar en l'apartat *Obres citades*.

² En conversa privada amb Emili Casanova (Sant Miquel dels Reis, maig de 2017), em va comentar que ell personalment va suggerir al mestre d'incloure l'estudi de la zona castellanoparlant del País Valencià dins de l'OnCat, però que Coromines li va contestar que tenia molt clars els límits que s'havia fixat i que no volia traspasar-los.

³ Per a un coneixement general sobre la toponímia de la zona castellanoparlant del País Valencià en l'obra de Joan Coromines, vegeu "Toponímia xurra dins de l'obra etimològica de Joan Coromines" de José Enrique Gargallo dins de les *Actes de l'XI Jornada d'Onomàstica de l'AVL – III Congrés de la Societat d'Onomàstica* (2018).

⁴ Les dades de les obres (editorial, data, etc.) es poden consultar en l'apartat *Obres citades*.

2. La Canal de Navarrés: història i llengua

La Canal de Navarrés és una comarca situada en la part interior de la província de València. Els pobles que la conformen són Millars, Bicornb, Quesa, Navarrés, Bolbait, Xella, Anna i Ènguera,⁵ que és la capital.

Limita amb la Foia de Bunyol, al nord; la Vall de Cofrents i Castella (Almansa), a l'oest; al sud, amb la Costera, i a l'est, amb la Ribera Alta.

La Canal de Navarrés és una comarca històrica del Regne de València, que hi fou incorporada a partir de la conquesta de Jaume I. A partir d'ací, i resumint-ho molt, Ènguera va ser repoblada amb cristians vells, mentre que la resta del territori es mantingué com a zona majoritàriament morisca fins a l'expulsió definitiva (de tots és coneguda la rebel·lió morisca que tingué lloc a la mola de Cortes⁶ l'any 1609).

La repoblació va ser difícil i molt dilatada en el temps, i va estar conformada per persones procedents de llocs diversos que portaren la seua llengua: en uns casos el castellà, en uns altres l'aragonés, i també el català o valencià. En aquest punt és pertinent la remissió a l'estudi de Josep Mas, publicat en *Camins, terres i paraules* (2014: 483-513): "El repoblament postmorisc del segle XVII i els seus efectes en la castellanització de la Foia de Bunyol, la Vall d'Aiora i la Canal de Navarrés."

Les dades exposades en aquest treball apunten que, per exemple, a Bicornb, en el Cens de 1646 hi havia "paritat" entre els caps de família catalanòfons (Torondell, Palau, Mateu, Mercé, etc.) i els que devien parlar castellà (López, García, Martínez, etc.). Molts dels primers havien arribat de Mallorca;⁷ uns altres, de comarques més properes com la Costera, la Ribera o l'Alcoià. L'altra meitat era castellana, segons el mateix treball.

A partir d'ací, segons Mas (508) "la crida feta pels senyors territorials a les viles castellanenes frontereres amb el Regne de València va tenir un important ressò", tot això ajudat perquè els nouvinguts parlaven una llengua més puixant o considerada més de prestigi va anar conformant el procés mitjançant el qual el castellà es va constituir en llengua dominant o majoritària.

No obstant això, encara són nombrosos els trets de l'aragonés i del valencià que resten en la toponímia, com a element conservador que és, però també en el dialecte actual de la comarca.⁸ Emili Casanova (2014: 527-544) s'ha referit recentment a la parla de la comarca com a varietat criolla, una espècie de pidgin creat per a facilitar la comunicació entre els parlants que procedien de zones diferents, on el valencià és un "component ampli, originari i formador del parlar de la zona."

⁵ Atenent el context lingüístic, utilitze els noms en valencià dels pobles de la Canal de Navarrés, encara que els noms oficials són *Millares, Bicornb, Quesa, Navarrés, Bolbaite, Chella, Anna i Enguera*.

⁶ El massís muntanyenc de la mola de Cortes entra dins dels termes de Bicornb i Millars.

⁷ Mas i Monjo (2017) en "L'aportació balear a la repoblació de Bicornb i Quesa després de l'expulsió dels moriscos (1609)" han provat amb documentació de diferents arxius (Raval de Xàtiva i Seu de Xàtiva, entre altres) l'arribada de població mallorquina a aquests dos municipis de la Canal de Navarrés procedent de localitats com ara Santa Margalida, Sóller o Pollença: "Prenent com a referència el cens de 1646 (de Bicornb), època en què ja estaven consolidats els nuclis renascuts amb el repoblament, podem calcular que 12 dels 36 caps de família, el 33% eren d'origen mallorquí amb certesa (Gabriel Estalric, Guillem Mateu, Pere Mateu, Bartomeu Mengual, Bartomeu Mercer major, Bartomeu Mercer menor, Simó Omar, Joan Palleres, Joan Piera, Gabriel Torrendell, Jacinto Torrendell, Miquel Vidal), als quals, si hi afegim els 4 que no tenim la certesa que siguen balears (Pere Palau major, Pere Palau menor, Josep Vilanova, Marc Vilanova), podem arribar al 44%".

⁸ Per a un coneixement més profund sobre les característiques de l'aragonés i el valencià en la parla i en la toponímia de la Canal de Navarrés, consulteu Mollà (2014).

3. La Canal de Navarrés: geografia

Geogràficament, la Canal de Navarrés es situa en la part oriental del massís del Caroig. El pic homònim, encara que situat a Teresa de Cofrents molt a prop del límit amb Bicorb, és un topònim-emblema per als habitants de la Canal de Navarrés, com ara el Penyagolosa per als veïns del Maestrat o el Mondúver per als de la Safor. Molt a prop del cim es pot encara observar la cruïlla de camins que històricament han comunicat la nostra comarca amb la vall d'Aiora. L'altre gran accident geogràfic que recorre el paisatge és el riu Xúquer, que s'encaixona per la zona de Millars conformant un paisatge de tallats i gorges espectacular. L'aigua és una constant en la comarca en forma d'embassaments, barrancs, *xorradores*, *gorgos i xarcos*. A més, la reserva d'aigua subterrània és realment important, atesa la porositat de la terra.

Tot el que acabem d'expressar dona una fisonomia única i peculiar, conservada quasi intacta gràcies a la llunyania de la capital, la qual cosa ha propiciat també el manteniment de la toponímia tradicional, a diferència del que ha ocorregut en altres llocs, on els noms tradicionals han quedat soterrats davall del ciment.

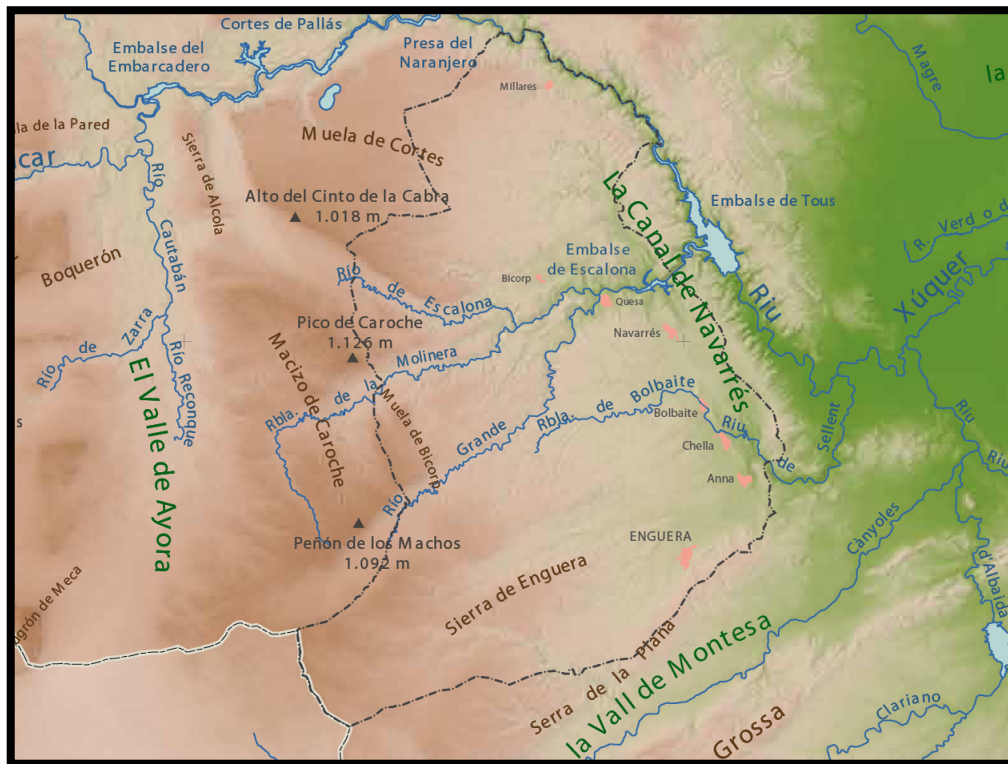

Figura 1. Detall del Mapa Físic de la sèrie Mapes Autònomicos a escala 1:300.000, elaborat per les Corts, l'ICV i l'AVL (2017)

4. La toponímia de la Canal de Navarrés i Joan Coromines

4.1. La toponímia major

La toponímia més important de la zona està constituïda pel nom de la comarca i dels municipis, i pel nom dels elements orogràfics i hidrogràfics més destacats: *mola de Cortes* (*muela de Cortes*), *massís del Caroig* (*macizo del Caroche*), *mola de Bicorb* (*muela de Bicorp*) i *serra d'Enguera* (*sierra de Enguera*). Respecte dels hidrogràfics, cal fer esment del riu *Xúquer* (*rio Júcar*),⁹ que fa de límit comarcal per Millars, i dels

⁹ Com que el topònim *Xúquer* no és exclusiu de la zona i ja ha sigut tractat per diversos estudiosos, en aquesta ocasió ens centrarem en el nom dels seus afluents.

seus afluents: *riu d'Escalona (río de Escalona)*, *rambla de la Molinera (rambla de la Molinera)*, *riu Grande (río Grande)* i *rambla de Bolbait (rambla de Bolbaite)* o *riu de Sellent (río de Sellent)*.¹⁰

4.1.1. La Canal de Navarrés

Contràriament al que passa amb el nom d'altres àrees, el nom de la comarca, *la Canal de Navarrés*, no apareix com a tal en l'OnCat, encara que sí que hi ha una referència expressa en l'entrada *Navarrés* (OnCat V, 450b16). Coromines es refereix a l'element físic que motiva el topònim com una vall provinent d'Anna que desemboca al Xúquer per la dreta poc més amunt de la frontera lingüística. És interessant la reflexió sociolingüística tan típicament corominaiana, arran del comentari que li feren a Càrcer, poble de la veïna comarca de la Ribera: “els de la Canal parlen com poden: amb mostra indirecta de l'orgull del poble valencià per l'ús i domini de la llengua nostra.” Diu que a Càrcer li diuen que “a tots els de la Canal de Navarrés els diem un castellà.” Cal remarcar en aquest punt que ell en cap moment utilitza l'apel·latiu *no valencià* per a referir-se als habitants de la comarca, contràriament al que fa quan es refereix a Requena per exemple (OnCat VI, 350a41): “vila (no valenciana) de Requena a la Manxa, que l'Estat ha incorporat arbitràriament a la prov. de València (amb la vana dèria de castellanitzar-la).”

Respecte de l'etimologia, “a penes es pot dubtar que vindria de CANALIS NAVARRENSIS [...], però com que en la vida quotidiana era més freqüent el nom del poble *Navarrés*; després, en denominar la vall, s'ha refet afegint “de”: *Canal de Navarrés*.”

4.1.2. Millars / Millares

Millars és el poble que se situa més al nord, i és l'únic dels set que no apareix específicament en l'OnCat. Encara que sí que hi ha una entrada per als homònims d'altres zones, especialment per al *riu Millars*. L'entrada (OnCat V, 273a47) comença amb: “Els noms d'aquests llocs provenen del col·lectiu MILIARES ‘camps de mill’”, i a continuació ens parla del riu castellanenc i del poble rossellonés, entre altres.

Per tant, el nom del poble podria estar relacionat amb el cultiu del mill. En aquest sentit a la Canal de Navarrés s'ha cultivat tradicionalment cereal, en concret, blat, dacsa, avena i civada,¹¹ però no tenim notícies concretes d'una activitat relacionada amb el mill.¹²

En l'entrada immediatament anterior (*Mill*) Coromines dóna una possible explicació a la motivació dels topònims que contenen el lema *mill* en les zones on no ha sigut tradicional el cultiu (OnCat V, 273a21): “Alguns dels noms que contenen el nom *mill* encara que siguin noms on no es fa aquest cereal, vénen del mot *mill* en el sentit literal ‘d'areneta o clapissa menuda com el mill’.”

El poble, que ja va estar citat en el *Llibre del repartiment* com *alqueriam de Milar*, és l'únic dels de la Canal que fa el gentilici amb l'acabament *-ejo*, *millarejo*, encara que aquest conviu amb la forma *millarenc*, adaptació morfològica de la valenciana *millarenc*; *olivas millarencas* he escoltat personalment dir als vells de Bicorn i *¡Los cortesanos y millarencos nos juntamos!* era la llegenda d'un esdeveniment de Facebook creat per a una trobada entre Millars i Cortes de Pallars al maig del 2016.

¹⁰ En ocasions la toponímia major genera noms en més d'una llengua, com és el cas que ens ocupa. La toponímia menor, com veurem més avant i és sabut, difícilment es pot traduir o adaptar a altres llengües.

¹¹ Cavanilles parla en les seues *Observaciones* de “500 cahices de trigo, 120 de maíz, 450 libras de seda, 600 arrobas de miel, 2.500 de algarrobas, y 700 cántaros de vino” a la població de Millars (Lacarra, 50).

¹² Malgrat això, a l'escut de Millars, aprovat al març de 2015, hi ha representada una mata de mill.

4.1.3. Énguera / Enguera / Engra

El topònim *Énguera* / *Enguera* / *Engra* no té entrada pròpia en l'OnCat, però Coromines parla del nom del poble dins de l'entrada *Anguera* (OnCat II, 198a47), que fa referència sobretot al riu afluent del Francolí. Considera que la “diferència en el lloc de l'accent hi posa un obstacle que hem de considerar insuperable”, per a suposar que riu i poble tinguen la mateixa etimologia. Que el nom d'aquesta vila xurra vinga d'INGUINA ‘costats, engonals’ és la hipòtesi més raonable en la seua opinió.

Actualment el nom oficial del poble és *Enguera*, amb accentuació plana, però la documentació escrita i oral dels habitants dels pobles de la Canal amb la forma *Engra* reforça la idea que el topònim original era una paraula esdrúixola, amb caiguda de la posttònica, igual que en el cognom actual d'alguns valencians.¹³

El poema de Pepe Ciges (1904-1974), que inclou Matías Aparicio en *Palabras Enguerinas II*, acaba amb el següent vers, que conté la forma en qüestió:

Pero mi Engra querida ¡Ay! Aquella de mis tiempos
Ixa estará siempre viva
en mis mejores recuerdos.

A més, personalment, encara recorde la meua veïna de Bicornb parlar d'*Engra* pels anys 80 (*Me voy a Engra, Vengo d'Engra*), cosa que era habitual entre els habitants més majors de la Canal.

En l'actualitat el nom oficial, amb accentuació plana, s'ha imposat en el poble, però en els municipis veïns valencianoparlants, com ara Moixent o Vallada, la forma *Engra* és ben viva.

Coromines considera vulgar aquesta pronúncia (suposem que per l'elisió de la vocal postònica) i així ho expressa dins de l'entrada *Moixent* (OnCat V, 301a16) quan parla de la partida *Gramoixent* / *Garamoixent* (OnCat V, 301b42): “*Gramoixent* sento jo també, junt amb *Engramusen*, contracció d'*Engueram-* deguda a la contaminació del nom de la immediata vila d'*Énguera*, que en el país es pronuncia vulgarment *éngra*, la qual també degué ajudar a l'extensió de la variant *Gramoixent*, a despeses de l'etimològica *Garmoixent*.”

4.1.4. Bolbait / Bolbaite

Bolbait / *Bolbaite* no té entrada pròpia en l'OnCat, però apareix en l'apartat 5 de l'entrada *Bol-* (OnCat III, 51a15), que agrupa una sèrie de noms de lloc del migjorn, tots els quals més o menys vénen de l'àrab amb el component (*A*)*bú*.

Coromines, que utilitza com en altres ocasions l'etiqueta “poble xurro”, ens recorda que els de Sumacàrcer utilitzen el gentilici *bolbaitinos* i afegeix que a Castelló de la Ribera i a Sumacàrcer es pronuncia *Bolbait*.

Aquesta última forma, *Bolbait*, és la documentada i considerada per alguns autors, com ara Cabanes & Ferrer & Herrero (1981:186), la forma etimològica, qui, després de citar algunes formes documentades (*Lo Lloch de Bolbayt* en un impost del morabatí de 1373; *Bolbait* dins de la sèrie del Mestre Racional de l'Arxiu de la Corona d'Aragó de l'any 1415), afirma que “el topónimo ha sufrido un efecto de castellanización, acusado en esa *e* (paragógica), que ni aparece en la forma básica original árabe ni en las grafías documentales.”

¹³ Segons l'Institut Nacional d'Estadística, 122 persones tenen *Engra* com a primer cognom, i 160, com a segon, a les províncies de València, Albacete i Conca. En canvi, només 9 persones tenen *Enguera* com a primer cognom, i 13, com a segon, a la província d'Alacant. En són més les que porten el cognom Dengra: 998 (primer), 922 (segon) i 11 (ambdós) a les províncies de Girona, Barcelona, Tarragona, Castelló, València, Alacant, Illes Balears, Múrcia, Almeria, Granada i Toledo.

Respecte de l'etimologia, caldria partir segons Coromines d'*Abu -l Albaitar*, context en què el diftong *ai* es podria conservar, d'on ve també el castellà *albéitar* 'veterinari'.

4.1.5. Xella / Chella

Xella té entrada pròpia amb la forma valenciana amb *X-* (OnCat VIII, 121b54) i hi apareix també amb la forma castellana amb *Ch-* (OnCat III, 347b59): "Poble xurro, un dels de la Canal de Navarrés [...], alqueria donada per Jaume I en 1250, restà morisc fins a l'expulsió i llavors se li donà carta de població."

Coromines afirma que el topònim prové de la forma llatina *CELLA* 'cambra'. També pot ser un homònim inspirat en les covetes que Sanchis Sivera assenyala en el seu terme, concretament en el barranc del Turco. Relaciona el topònim amb *Xelva* i *Xellida* i també amb el *barranc de Cela* d'Estubeny.

No és estrany que en la zona la *C-* inicial o interior + *e, i* patisca una palatalització com en el cas de *clocha* (<CLOCEA), genèric hidrogràfic molt productiu a la comarca: *barranc de las Clochas* (Énguera), *Clochón de Rabadán* (Énguera), *Las Clochicas* (Xella), *El Clochón* (Anna).

Per la seua banda, Emili Casanova (2009: 185) engloba *Xella* (<CELLA), juntament amb *Campello*, *Foios*, *Buitrera* i altres, dins del grup de topònims "considerados mozárabes por los estudiosos, pero que tienen la misma forma que un nombre apelativo románico catalán o aragonés o que un apellido."

En canvi, per a Joan Carles Membrado, prenent com a referència l'imponent salt d'aigua que hi ha molt a prop de la població, "[...] Chella podria ser un hidrónimo. Podria venir de una hipotética forma *salia, procedente a su vez de la muy productiva raíz hidronímica indoeuropea *sal-, de donde toman su nombre numerosos ríos europeos como el dálmata Salón, cerca de Split; sendos afluentes del Elba y del Main, respectivamente, llamados Saale; los cantábricos Sella o Seya, en Asturias, y Saja, en Cantabria; el aragonés Jalón; y los valencianos Sella (Marina Baixa) y Xaló (Marina Alta) [...] La influencia del árabe puede explicar el paso de *salia a Xella y Chella. El árabe tiende a palatalizar la /s/ inicial de muchos topónimos de origen latino o anterior (*silva* > *Xelva*, *sextus* > *Xest*, *salon* > *Xaló*, *saitabi* > *Xàtiva*, *Sucro* > *Xúquer*), de manera que *salia pudo haber resultado en *xalia. El paso de la /a/ larga a la /e/ puede explicarse por imela, pero también ocurre en topónimos sin influencia árabe como en el asturiano Sella. Este proceso daría *xelia, donde la /i/ palatalizaría la /l/ que la precede y formaría *Xella*, que aparte de ser la grafía catalana es también la más usada antes del siglo xv, momento en que se impuso la forma Chella."

4.1.6. Bicorb / Bicorp

L'entrada *Bicorp* de l'OnCat (III, 9b10) comença amb "poble de llengua xurra, prop d'Énguera". Més avant ens recorda que "s'hi parla popularment castellà o lo que poden com em deien a Sumacàrcer." Quant a la qüestió de la pronúncia, ens recorda que, quan anà a Castelló de la Ribera (1962), va sentir *bikór^f*, però que als pobles xurros es diu *bikór*.¹⁴

Respecte de les formes documentades ens avisa que *Bicorp* no està en el Repartiment, però que Sanchis Sivera cita documents de 1259 i de 1392 on hi apareix.¹⁵

¹⁴ Aquesta última és també la pronúncia actual de la zona, encara que a Navarrés i Bolbait obrin la *o* de l'última síl·laba: [bikór], com és freqüent allí en síl·laba travada per consonant líquida.

¹⁵ Cabanes & Ferrer & Herrero (1981: 71) documenta també la forma *Becorp* al 1259. Però afegeix que "las escrituras del siglo xv aportan siempre la grafía *Bicorp*: 1247 (ARV., Real 488), 1489 (Id., Real 652, fol.16v.º), 1499 (Id., Maestre Racional, 10880)." En canvi, en el document de donació per part de Jaume I al senyor del lloc, que es troba en l'Arxiu del Regne de València i que es pot consultar en el llibre *Apuntes históricos de la villa de Bicorp* (1999: 66), es pot observar la forma *Bicorb*. També en el quadre

Coromines constata alguns parònims: *Vivero de Vicort*, aldea de Belmonte, i *Vicorto* a la província d'Albacete.

En relació amb l'etimologia del nom, ens remet al seu article "Elementos prelatinos en los romances hispánicos", que havia presentat a Salamanca l'any 1974: "Estudiada a fons i establerta en el meu treball dels Coloq. Prerom. de Salamanca, 1974, pp.117-120, on l'arreglero amb una sèrie de celtismes al llarg de la frontera lingüística des de Sogorb fins al Xúquer (120-121 i nota). No essent població de la nostra llengua, encara que valenciana, he de limitar-me a resumir el resultat d'aquell treball meu, i remetre-hi per a la fonamentació geogràfica i lingüística i la discussió de les etimologies improbables."

L'article és interessantíssim des de tots els punts de vista. La primera idea que Coromines vol ressaltar és que, a pesar de l'aspecte, el topònim no és català:

Hablemos pues del nombre del pueblo y valle de Bicorp, en el gran valle de Énguera o del Júcar, unos 40 km. al SO de Valencia; pero atiéndase a que ya no estamos en tierra catalano-parlante, aunque sí valenciana, pero de lengua castellana des de la Reconquista. Lo cual puede explicar el aspecto catalán del nombre. Así parece, pero en realidad no es por esto. El nombre fue siempre así: los aragoneses y manchegos tuvieron que apechugar con ese nombre de aspecto alógeno: los reyes y nobles catalanes –valencianos– impusieron ahí el respeto a lo autóctono, genuino, y en esa forma se halla el nombre de *Bicorp* desde la Reconquista. Pero no es castellanización sino conservación de lo mozárabe.

A continuació dins del mateix article resumeix els resultats a què ha arribat no sense abans donar-li les gràcies a Joseph Gulsoy, "amigo mío cuyo nombre inspira ya un respeto tal que puede prescindir de ponderaciones de mi parte."¹⁶

Introdueix el tema mitjançant la constatació que ha registrat una trentena de celtismes al llarg de la frontera lingüística, a les vores del Xúquer. Si bé observa que els celtismes no entren més d'una dotzena de quilòmetres dins de la part de parla valenciana. En canvi des d'allí cap a l'Oest el contrast és brusc: comencen a eixir celtismes o indoeuropeïsmes i *Bicorp* és un d'ells, segons la seua opinió.

Coromines explica l'etimologia del nom del poble a partir de "BEDO-CURU- (o quizá ya BEDO-CURUO-) 'cauce o foso curvo', inmediatamente latinizado, claro está en BEDOCURVUS al sobrevenir la romanización; el resto de la evolución, normal: los moros al aposentarse allí oyen ya BEDCORBO a la población romance y lo pronuncian con su vocal kesra (la más cercana), Bīkkuṛb."

Seguidament dona una sèrie de raons lingüístiques que avalen la seua teoria, com que BEDO era una veu comuna a tot l'indoeuropeu i que hi ha base per a admetre que un adjectiu *kurus-s* equivalent al llatí *curuus* va existir en l'hispanocèltic. Les proves geogràfiques li les va enviar Gulsoy en format fotografia, on va poder observar que Bicorb estava i està realment en una vall corba, edificat dins d'una península, que forma el riu Mengual.

de Vicente Mestre (1613) sobre la sublevació morisca de la mola de Cortes la forma grafiada del nom del poble és *Bicorb*. D'altra banda, en un dels segells de l'alcaldia, que també recopila Serena (1999: 37), apareix la forma *Vicorp*, però ja al 1870.

¹⁶ Gulsoy va estar a Bicorb durant els estius dels anys 1970, 1971 i 1973, segons les dades que em proporciona ell mateix (correu electrònic personal - setembre del 2017).

4.1.7. Navarrés

L'entrada referida a Navarrés en l'OnCat (V, 450b16) és molt interessant, des d'un punt de vista sociolingüístic pel fet de ressaltar la contraposició existent entre les dues zones lingüístiques i l'exaltació de l'orgull dels qui pertanyen a la valencianoparlant. La resta és tot xurro;¹⁷ per tant, no li cal estudiar-ho, o almenys excedeix els límits del que s'ha plantejat analitzar en l'OnCat. En aquest sentit, la frontera lingüística és un element molt present en els articles referits als noms dels pobles de la Canal: és una línia que separa de manera clara i contundent les dues realitats lingüístiques.

Respecte de l'etimologia, en opinió de Coromines, “a penes es pot dubtar” que vindria de VILA NAVARRENSIS, deixant tàcit el substantiu com a llocs poblats per navarresos.

Coromines continua l'entrada descartant altres etimologies, que ell qualifica d'improbables, com ara que el topònim provinga del basc *navar(r)*, hipòtesi plantejada per Terrado. Tampoc no li pareix versemblant una possible relació amb el castellà *nava*, o amb el cognom *navarri*.

Respecte de la pronunciació, Coromines aporta la que escolta a Castelló de la Ribera i Càrcer, pobles on sí que va fer enquesta: *navarrés*. És interessant afegir en aquest punt que la pronúncia local del topònim és amb *e* oberta, com és comú en altres contextos de síl·laba travada i en contacte amb consonant líquida (Mollà 2014, 389). Gulsoy (1968, 324) ja havia parlat de l'existència de vocals obertes, en concret d'una *o* oberta “procedent Ò breu llatina o d'altres orígens”, que conserva el seu timbre a Anna i Énguera.

4.1.8. Quesa

El topònim *Quesa* no té entrada pròpia en l'OnCat, però n'hi ha una referència dins de l'article *Cubaisa* (OnCat III, 476a23) i *noms semblants*. Segons Coromines, mentre que *Cubaisa* té una clara fesomia àrabica, *Quesa* derivaria, en la seua opinió, de CASEA ‘els formatges’.

Ens relata que *Torre de Quesa* apareix en dos ocasions en el Repartiment, però ell pensa que Sanchis Sivera no tenia raó quan afirmava que podria tractar-se del poble de la nostra comarca, ja que “en el Repartiment no sembla haver-hi gran cosa o res de la zona d'Énguera, on Jaume I no feia encara donacions, mentre no s'arreglessin les disputes territorials amb el seu gendre rei de Castella”, i a més, pels contextos dels passatges on apareix el topònim, sembla que estiga referit a “un lloc no llunyà de Gandia.”

4.1.9. Anna

El topònim *Anna* té entrada pròpia en l'*Onomasticon Cataloniae* (V, 450b16), on Coromines torna a repetir que, com que el topònim no és de llengua catalana, no li cal estudiar-lo.¹⁸

Ens remet a l'etimologia explicada en el DECat IV, 876b40 (*Jana*) per als noms de lloc catalans, i al DCECH V, 849a2 (*Xana*) per als “representants hispànics del llatí *DIANA*”, relacionada amb el riu i la font que el Conqueridor esmenta en la seua Crònica: “lo riu que passa per Ana, e l'aygua que ix de la font d'Ana” (Cròn., Ag. 350.18). Ens recorda que la forma *Ianna* està documentada al 1244 (Huicidi I, 392).

Encara que veu possible que després hi haguera influència de personatges bíblics, com ara ANNA i JOANNES, -NA (potser fomentada per l'estructura triconsonàntica de

¹⁷ Per a entendre l'abast del mot *xurro* en l'obra de Coromines, vegeu l'article “Toponímia ‘xurra’ dins l'obra etimològica de Joan Coromines” de José Enrique Gargallo (2018).

¹⁸ Resulta estrany que el mestre situara Anna a la comarca dels Serrans coneixent com coneixia (si no ell, els seus col·laboradors) la zona.

l'àrab). La pronúncia popular local és *ánna*, també comprovada a Castelló de la Ribera, Sumacàrcer, Estubeny i Càrcer, ens diu en la mateixa entrada.¹⁹

Torna a parlar d'*Anna* en l'entrada de *la Jana* del mateix *Onomasticon* (OnCat IV, 462a52), en relació amb un grup de “noms de lloc de totes les terres catalanes on ha quedat congelat aquest nom arcaic de la fada, provinent del llatí DIANA ‘divinitat campestre dels boscos i les aigües’”, i continua dient que “el més conspicu és el poble d'Anna, en els Serrans, al costat d'una petita albufera, amb ullals nombrosos, així com la *Fuen Negra* i la *Fuen Salada*.”

4.1.10. Massís del Caroig / Macizo del Caroché

Caroig dona nom al massís situat entre la Vall de Cofrents i la Canal de Navarrés. El pic homònim (1.126 m) es situa a Teresa de Cofrents, molt a prop dels termes municipals d'Aiora²⁰ i Bicorb, des d'on s'hi sol fer l'ascens.

A la Canal conviuen les formes *Caroig* i *Caroché*. Diversos col·lectius i llocs comercials porten el lema en el seu nom: *Portal del Caroig*, *TURCAROIG*, *Caroché Jeans*, *Institut d'Estudis Comarcals el Caroig*, etc.

Es pot considerar un topònim simbòlic, com ja hem dit, l'omnipresència del qual, pel fet de ser el lloc més alt dels voltants, exerceix una espècie d'atracció entre els habitants de la zona i actua com a element representatiu. S'han celebrat dos actes d'agermanament entre els municipis de Bicorb i Teresa (2016-2017) que han consistit a pujar des dels dos pobles i trobar-se en l'esplanada immediatament anterior al pic.

La referència al pic comporta la utilització de l'article, encara que no s'expressi el genèric: *Subiré al Caroché*; en canvi, per a parlar del paratge, l'article s'omet: *Voy a Caroché*.

Coromines no estigué allí (segur que li hauria encantat com a bon muntanyenc!), però sí que dedica una entrada al topònim (OnCat III, 441a25), que redacta Joan Ferrer i Costa, en la qual expressen, després d'esmentar *l'altet del Carroig* de Bellús, que “s'hi veuen tres camins” respecte de l'etimologia:

1. QUADRŪVIUM (de manera anàloga a *Corrúbia*, *-íbia*) ‘cruïlla de quatre camins’. Cal tindre en compte que és una muntanya molt important situada al centre d'una comarca molt transitada des d'antic; és doncs versemblant que prengui el nom d'una cruïlla de camins antics.
2. De CARIUM RUBEUM > *Quer-roig* ‘penya rogenca’. El terreny calcari —molt abundant a la comarca com afirma Cavanilles— sovint sol agafar coloracions de to rogenca.
3. De l'àrab *kurús* ‘ventre d'animal, úter’. (P Alc.,341a19). En aquest cas, el ventre de les valuoses eugues prenyades hauria donat nom a la muntanya. Cal preferir (1), la més fundada topogràficament, amb més clars paral·lels toponímics i fonètica inobjectable: DR > r o rr, com en *Corrúbia* i QUA-> Ca com en *catorze*, *cantitat*, etc.

Coromines es decanta per la primera opció, com veiem, però la idea d'un derivat de *quer*, com en tants altres topònims valencians i catalans, no es pot descartar.²¹

¹⁹ Actualment es manté la pronúncia geminada, *ánna* o *ágna*, tant en els pobles de la Canal de Navarrés com en els pobles de la Ribera. La pronúncia *ana* és desconeguda en la zona.

²⁰ Sanchis Guarner en la seua *Contribució al Nomenclàtor Geogràfic del País Valencià* (1966) anomena la comarca que actualment es diu *la Vall d'Aiora* com *la Vall d'Aiora* i *el Caroig*.

²¹ Per a més informació sobre el tema, consulteu Josep Gulsoy (1996): “*Quer* ‘roca, penyal’ i la seva família en la toponímia catalana”, publicat dins del número 7 de la revista *Llengua & literatura*.

4.1.11. Mola de Cortes / Muela de Cortes

La mola de Cortes és un gran tossal situat al nord del massís del Caroig i envoltat pel riu Xúquer, que conserva una gran riquesa hidrogràfica. La vista des del municipi de Cortes de Pallars, ja en la Vall d'Aiora, és espectacular per la seua abruptesa.

La coincidència entre el nom de la partida d'Orxeta, actualment consignada en el *Corpus toponímic valencià* (CTV) de la zona valencianoparlant i dels topònims majors *Cortes de Pallars* i *Cortes de Arenoso* de la zona castellanoparlant, ja la va posar de relleu Coromines, que en parla tant en l'entrada *Quatretonda i Quatremitjana* (OnCat VI, 313a14) com en l'entrada *Corte* (OnCat III, 444b33): “és arcaisme en lloc de *cort* ('corral, estable o tancat del bestiar')²² amb conservació de la *e* final pròpia²³ del més alt Pallars i del mossàrab valencià.”

Coromines relaciona el topònim amb altres com *Cortitxelles*, al terme de Torís, i diu que “els topònims formats amb CORTE són en massa, no menys en les zones de substrat mossàrab que en les del nord: *Cortitxelles* CORTICELLAS te. Torís; *Cortes de Arenoso* i *Cortes de Pallás* en les comarques xurres; Cortes de Baza i C. de la Frontera (prov. Granada i Màlaga). També n'hi ha al Princ., els cpts. *Cortariu*, *Corsavi*, *Corvassill*, *Conorbau*, [...]. A França: *Cortambert*, *Courtenay*, *Courtevroult*...” En canvi, Coromines no cita els topònims asturians homònims, que coneixem ara gràcies a Xosé Luis García Arias:²⁴ *La Corte* (Si), *Cortes* (Po, Pa, Qu, Sl), *Las Cortes* (Gr, Ni), *Les Cortes* (Mo), als quals dona la mateixa etimologia que Coromines: “Del lat. COHORTEM > CÔRTEM ‘corral, lugar cerrado para ganados o herramientas agrícolas’ (EM) deriva ast. *corte* en su acepción de ‘establo’, ‘cuadra’, bastante extendida por todo el territorio asturiano.”

Segons el registre d'Entitats Locals del Ministeri d'Hisenda i Administracions Públiques, hi ha altres localitats espanyoles que contenen el lema *Cortes* en el seu nom oficial: *Cortes de Baza* (Granada), *Cortes y Graena* (Granada), *Cortes de la Frontera* (Málaga), *Cortes de Aragón* (Teruel) i *Cortes* (Navarra).²⁵

D'altra banda, a la comarca hi ha una altra mola, la de Bicornb: un gran tossal arrodonit amb més de 900 metres d'alçada, que se situa al sud de la comarca i constitueix en l'actualitat un gran paratge desèrtic des del punt de vista humà, però antigament poblat i cultivat. Algunes de les finques (*casiquia Atràs*, *casa de Gaspar*, *casas de Domingo Tomàs*, *Casa del Tuerto*, *casa del Garrido*, *Casa de Seneca* i *casa de Taudora*, entre altres) constaven d'una casa o més, corrals per a animals i diversos bancals on cultivar cereals, principalment blat, dacsa, civada, avena o sègol.

4.1.12. Riu d'Escalona / Río de Escalona

Es pot trobar informació sobre el topònim dins de l'entrada *Escaló* (OnCat IV, 94b33), on Coromines es refereix al poble de l'Alt Pallars, situat a l'entrada de la Vall d'Àneu. Coromines parla de parònims d'origen semblant: “*Escaló*²⁶ és el nom que donen als pobles valencians (Beneixida i veïns: XXXI, 95.7), al riu, petit afluent per la

²² Altres autors com Joan Carles Membrado (2012) suggereixen una altra etimologia del topònim, a partir de CURTARE: “Sin embargo, el hecho de que Cortes se encuentre sobre un profundo precipicio de 400 m de desnivel labrado por el río Júcar, nos hace pensar que el origen último de este topónimo puede ser un derivado del verbo latino CURTARE, de donde el castellano ‘corte’ y ‘cortar’.”

²³ L'original diu *prèpia*, però suposem que és un error de picatge.

²⁴ Informació on-line (<http://mas.lne.es/toponimia/index.php?leer=61&palabra=lla>).

²⁵ El Registre d'Entitats Locals es pot consultar on-line

(<http://ssweb.seap.minhap.es/REL/frontend/inicio/municipios>).

²⁶ Segons les dades recopilades tant del CTV com del NTV, el nom que s'usa actualment per al riu, tant als pobles de la Ribera com als pobles de la Canal, és *Escalona*. Si que s'hi constata un xicotet *barranc de l'Escaló* a Sellent.

dr. del Xúquer, que hi desemboca, ja en domini lingüístic xurro, en te. de Tous; a Tous diuen *Escalona* del riu i la pda. on desemboca, mentre que aquells pobles valencians donen el nom d'Escalona a la grossa séquia, que pren les aigües en aquest aiguabarraig i que rega llurs termes.”

Coromines conclou que “la forma femenina naixeria com un adjectiu derivat d'*Escaló*, tal com la partida que he citat a la Vall d'Àssua. De fet aquell indret marca un fort desnivell cap amunt en la ribera del Xúquer, allí molt acongostat.” I continua citant uns altres topònims “que tindrien una explicació topogràfica anàloga”, com ara els *Escalona* d'Aragó, Segòvia i Toledo.

4.1.13. Riu de Sellent / Río de Sellent / Rambla de Bolbait

El riu Sellent és un afluent del Xúquer per la marge dreta. Passa per les localitats d'Estubeny, Sellent, Càrcer, Cotes, Navarrés, Xella, Anna i Bolbait. Al seu pas per la Canal de Navarrés també se li diu *rambla de Bolbait*.

Coromines comença l'entrada *Sallent* (OnCat VII, 21b74) expressant un concepte molt general: “Noms de corrents d'aigua”, com ara la *riera del Sallent* (alt Gironés).

En algun cas el topònim apareix amb l'article femení, *la Sallent* (prop de Caldas de Boí). Segons Coromines, d'AQUAM SALIENTEM ‘l'aigua que salta’.

Continua l'article amb noms de poblacions, provinents de salts d'aigua adjacents. En l'apartat 6 fa referència al poble valencià, situat a 7 quilòmetres de Xàtiva, i també del riu. Els dos topònims són grafats amb *a*: *Sallent*.²⁷

La informació li arriba gràcies a Giner i March (1934): “diuen *Sellent*, escrivim *Sallent*”, i també de Sanchis Guarnier (1955): “*Sellent* ho havia oït a València, però *Sallent* a Llanera.” “Li donen la raó les meues orelles”, afirma Coromines, que va fer enquestes a Rotglà, Llanera i Sellent.

En el nostre cas i tenint com a protagonista d'aquest treball la toponímia de la Canal de Navarrés, s'ha de destacar que els habitants, castellanoparlants, pronuncien l'acabament amb *-t*, estructura sil·làbica poc castellana, sense dificultat, igual que en altres topònims com ara, *el Manalet* (Bicorb), *el Burriquet* (Bicorb), *el Zarzalet* (Bolbait, Xella), *el Portalet* (Anna), *el Matet* (Xella, Navarrés), etc.²⁸

4.1.14. Riu Grande / Río Grande

El *riu Grande* (Aiora, Énguera, Bolbait, Navarrés i Quesa), juntament amb el *riu Escalona*, la *rambla de la Molinera* (o *riu Fraile*) i el *riu Sellent* (o *rambla de Bolbait*), són els quatre afluents del Xúquer que discorren per la Canal de Navarrés.

Al seu torn, *Ceja del Río Grande* (Navarrés i Quesa) és el nom que rep la part alta del vessant de la muntanya per on s'encaixona el riu. Altres topònims del nostre corpus que contenen l'adjectiu són: *casa Grande* (Bicorb), *lloma de la Casa Grande* (Bicorb) i *Rincón Grande* (Bicorb).

Ni *grande* ni *gran* apareixen en l'OnCat,²⁹ mentre que sí que trobem altres adjectius com *blau* (OnCat III, 35a53), *blanc* (OnCat III, 32a44) o *negre* (OnCat V, 45a34). El fet resulta estrany, atès que el lema esmentat és molt productiu en la toponímia catalana, valenciana i baleàrica. Així, en el *Nomenclàtor Oficial de Toponímia Major de Catalunya* (NTMC) trobem quaranta-tres topònims que el contenen: *Gran Pic del Pessó* (la Vall de Boi), *estany Gran d'Amitges* (Espot), *Baixant Gran* (Sort), *roca Gran de Ferrús* (Fígols), *mas Gran de Pinyol* (Juncosa), etc.

²⁷ El nom oficial actual és amb *e*: *Sellent*.

²⁸ Veure Gargallo (2010: 255) i Mollà (2014: 392).

²⁹ Tampoc no apareix en l'OnCat l'entrada *xicotet* o *petit*; únicament es pot consultar la referència *Xicoteta, Séquia* (OnCat V, 37b27).

En el Nomenclàtor Oficial de les Illes Balears (NOTIB) podem observar-ne seixanta-tres, entre els quals: *Arenal Gran de sa Mesquida* (Maó), *sa Talaia Gran* (Ciutadella) o *Cala Gran* (Santanyí).

També hi ha noranta-un exemples en el *Nomenclàtor Toponímic Valencià* (NTV) que contenen l'adjectiu *gran*: *barranc Gran* (Alzira i Ontinyent) i *bancal Gran* (Morella), *la Marjal Gran* (Xeresa), etc.; i trenta en la zona interior, que fan referència a *grande*: *cueva Grande* (Villena) *peña Grande* (Montán), *navajo Grande* (Begís), etc.

Per tot això, l'explicació que se'ns ocorre al fet que l'adjectiu no aparega en l'OnCat és que per a Coromines resultava massa òbvia la motivació dels topònims formats per aquest adjectiu i decidira no perdre el temps en això i dedicar-se a uns altres elements més difícils de desvetllar. Més encara quan ja n'havia parlat en el DECat (IV, 610b22),³⁰ on l'entrada comença amb “del llatí GRANDIS ‘grandios’ ‘empès en anys, d’edat avançada’. En aquesta obra, després de fer un repàs per les primeres documentacions de l'adjectiu en català, es centra en el que ell denomina “la summa antigor de la penetració del llatí GRANDIS a Catalunya en el llenguatge rústic”, la qual diu que tingué lloc “ja abans de completar-se el procés de romanització.” Per a explicar el fenomen recorre a la toponímia: “en són testimonis indirectes certs noms de lloc del Pallars Sobirà, compostos de GRANDIS, amb característiques fonètiques pròpies del llenguatge mixt encara substràtic i ja força romanitzat: com *Camporanes*, a l'Alt Flamicell, CAMPOS GRANDES, *Puirani* PODIUM GRANDE (Pobellà), *Camporan* i algun altre.

En tot cas, l'atribut *gran* en ocasions s'aplica en comparació amb el que hi ha al costat. Per això, el riu de Bolbait resulta de dimensions importants en relació amb els barranquets i xicotets curssets d'aigua de la zona, mentre que seria un riuet si el comparàrem amb el riu Grande dels Estats Units, per exemple. Tot en aquesta vida és relatiu...

4.1.15. Rambla de la Molinera

La *rambla de la Molinera* entra a Bicornb per l'oest procedent d'Aiora, travessa tot el terme, i va a desaiguar a l'embassament d'Escalona, i més tard, al Xúquer; quan passa pel Benefetal, rep el nom de riu *Fraile* (per la forma que té el pic situat en aquest indret pareguda a una caperutxa de frare). En aquesta part del curs l'aigua s'entolla en diversos llocs: *xarco de La Tosca*, *xarco d'El Purgatorio*, *xarco de Los Guetanos*, *estret de La Marina*, *estret d'Ibles*, *xarco d'El Gamellón*, *xarco de Peñacortada*.

Encara que Molinera podria fer referència a una planta homònima molt comuna i apreciada en la zona, és més probable que el topònim estiga motivat pel malnom, provinent de l'ofici, molt freqüent entre els habitants de la comarca.³¹

L'encarregat o amo del molí era una persona molt important i coneguda als pobles quan s'havia de portar el gra al molí per tal d'obtindre farina per a fer el pa. Els molins s'utilitzaven per a pelar i moldre blat, civada, dacsa i també arròs.³² No oblidem que fins ben entrat el segle XX es cultivava arròs en algunes zones marjalènques com Los Arroces, paratge situat entre Bicornb i Quesa. En algunes ocasions, el lloc on estava el molí va donar nom a tot el paratge: *El Molino* (Bicornb) i *El Molino Viejo* (Bicornb).

En general, la trilogia mediterrània, entesa com el conjunt dels tres productes bàsics de l'agricultura mediterrània (l'oliva, el raïm i el blat), es fa ben present en la toponímia de la nostra comarca: *La Viña Vieja* (Bicornb), *La Viña de la Queta* (Millars), *Las Viñas* (Quesa),

³⁰ L'adjectiu *grande* té també un espai en el DCECH (III 194b1).

³¹ També es diu *molinera* a ‘la cambra o espai on està instal·lat el molí d'aigua’, segons el DNV.

³² El molí utilitzat per a moldre les olives s'ha dit tradicionalment *almárcera/almárcera/almásera* en la zona de la Canal de Navarrés.

barranco del Olivastro (Navarrés), *Los Olivares* (Bicorb), *El Olivar del Señor* (Xella), *La Era de Juan de Blas* (Millars), *La Era del Bolo* (Bicorb) o *La Erica Roya* (Xella).

El lema es constata també en altres topònims valencians: *corral de la Molinera* (Picassent), *la Molinera* (Albalat dels Tarongers, les Useres, Torís, Vilafamés), *El Llano de la Molinera* (Caudiel), etc. Apareix en el NOTIB: *serra de na Molinera* (Banyalbufar), *ca sa Molinera* (Palma), *ca ses Molineres* (Alcúdia). Així com en el NOTMC: *plana Molinera* (Pontons), *les Molineres* (Móra d'Ebre).

Però Coromines no va incorporar l'entrada a l'OnCat, contràriament al que va fer en paraules del mateix camp semàntic com ara *Molí* (OnCat V, 306b54), *la Molina* (OnCat V, 309a13), *Molins* (OnCat V, 307a31), etc. En canvi, sí que va estudiar la paraula en el DECat (V, 743a57): "(...) *Molinera*. *Molineria*, 'ofici i obra del moliner', abans també 'drets de moltura', en part amb síncope comentada: en un doc. Solsonès de 1208 extractat per Serra Vilaró (BCEC 1908, 167); es reserven les dues parts i la tercera per als moliners «pro mulneria»." Unes línies més amunt, quan parla de *Moliner* (DECat V, 743a27-54), sí que fa referència a que és una forma que "ha restat en l'onomàstica, i sovint s'amaga en noms com *Moner* o *Monner* (que sovint no vénen de MONTEM NIGRUM)."

4.2. Toponímia menor

En l'*Onomasticon* de Coromines també apareixen una sèrie de topònims menors de la comarca. En algunes ocasions la referència és directa al nom de lloc de la nostra zona (*Benali*, *Benedrís*, etc.); en altres casos la referència és indirecta a través de l'homònim d'un altre lloc (*Millars*, *Benalaz*, etc.). Fem ací només un tast de tota la informació que el mestre ens pot proporcionar, representada en primer lloc en els noms d'origen àrab, molt abundants, atesa la llarga estada dels musulmans per aquestes contrades, i continuem amb *El Charcum*, nom de lloc amb un acabament representatiu de la presència de sufixos no castellans en la comarca.

4.2.1. Benacancil

Té entrada pròpia en l'*Onomàsticon*, encara que Coromines l'escriu amb z, *CANZIL*, *benaz* (OnCat III 250b15 i II 419b1).³³ "Vall petita i mas del terme d'Énguera (Canal de Navarrés), gairebé en el límit de Montesa."

Respecte de l'etimologia, situa el topònim en el grup dels noms "on *Bena-* prové de *Pena* 'penya'." Diu que "sembla evolució mossàrab de PINNA CALICÈLLI 'penya de la petita séquia' (amb *p > b* per l'àrab), diminutiu de CALIX 'llit d'un corrent d'aigua', amb dissimilació *calzil > canzil*."

Acaba l'explicació, que firma Joan Ferrer i Costa, relacionant el topònim amb *Canzinell*, nom d'una partida del terme de Planes.

D'altra banda, el topònim s'ha relacionat amb els *Banu Gatil*, una família important de la veïna Xàtiva del segle XI.³⁴ En aquest cas el topònim estaria format per un antropònim, com en tants altres noms de lloc valencians, com ara *Benassal*, d'(A)bin Anzāl, o *Benaguasil*, d'Al-wasīr (Carme Barceló, 2010: 104 i 107).

4.2.2. Benalaz

Apareix un topònim *Benalaz* en l'OnCat (III, 16a40), que Coromines relaciona amb *Binialàs* (OnCat III, 16a21), del qual diu que "no sembla que es pugui explicar per un derivat mossàrab de *pen(y)a* o *penyal*: "No m'és conegut el NL *Benalaz* que Asín diu de

³³ En OnCat III Coromines parla d'una vall al terme d'Énguera, mentre que en OnCat II assegura que la partida pertany a Montesa.

³⁴ Informació inclosa en l'apartat *Caserios* del web del Ayuntamiento de Enguera: <http://www.enguera.es/page/caserios>

la província de València, i és de témer que només siga un error per Vinalesa, el qual lingüísticament no es relacionable amb *-alàs*.”

En el nostre recull *Benalaz* apareix en forma de paratge, camí, solana, barranc, i alt al terme d'Énguera.

4.2.3. *Benali*

Quant al topònim *Benali*, actual caseriu d'Énguera i antiga alqueria musulmana, Coromines (*OnCat II*, 423a33) ens confirma que es pronuncia plana, *Benáli*, i que el va anotar a Montesa. Recorda que Sanchis Sivera “diu que és vt. i sufragània d'Énguera.” Coromines no dóna compte de l'homònim *castell de Benali*, fortificació medieval d'origen musulmà d'Aín (Castelló). Per la seua banda, Carme Barceló (2010: 97) ens parla d'un *Benahali* de Màlaga, que inclou dins del grup de topònims que deriven d'antropònims, al seu torn formats per adjectius qualificatius d'origen àrab.

4.2.4. *Benedriz / Benedrís*

Dins de l'entrada *Benadressa* (*OnCat II*, 419b10), referida al topònim situat en el camí de Castelló a l'Alcora, no lluny del camí de Borriana, Coromines fa referència al nostre *Benedriz*: “Hi ha també un Benedriz en doc. de 1259, s.v. *Bicorp* (MtzFdo., ib I, 233). Amb err. *Ventdris* per *Venidris* figura amb 180 moriscos junt amb *Bicorp* en el cens de 1609 p.p. Reglà, p.115; *Benedris* amb 15 en el de 1527 (Lapeyre, 40).” També fa referència a una alqueria anomenada *Bendrís* a Manacor (Masc. 29B4) i un *Beniedrís* a Alaior.

En l'actual NOTIB trobem: *Bendrís* (Manacor), *Bendrís del Notari* (Manacor), *Bendrís d'en Pruna* (Manacor), *Bendrís de Ca na Bou* (Manacor), *Barranc de Biniedrís* (Alaior), *Biniedrís de Baix* (Alaior) i *Can Bendrís* (Pollença), entre altres.

Segons les dades de l'INE, 136 persones tenen ara per ara el cognom *Bendrís* a l'Estat espanyol, especialment a les províncies de Girona, Barcelona i Castelló.³⁵

Per la seua banda, Carme Barceló (2010: 95) inclou el topònim *Benedriz* dins del grup de noms aràbics de lloc que provenen de noms propis de persona. En aquest cas es tractaria d'una referència a l'antropònim *Idris* ‘Enoc’. Hi aporta una variant antiga: *Benidriç*.

Tornant a la nostra zona, encara ara tots els habitants de Bicornb coneixen la *cova dels Moros* de Benedriz, i la relacionen amb una reminiscència del passat musulmà del poble.

4.2.5. *Santich / Santitx / Santix*

*Santich*³⁶ dóna nom a un dels antics caserius d'Énguera; també a un alt, un camí, una ombria i un paratge. L'Ajuntament d'Énguera informa en el seu web³⁷ que el lloc arribà a tindre catorze cases i quaranta-un habitants. En el mateix apartat es relaciona el topònim amb el valencià *els Antics*. En canvi, per a Coromines (*OnCat VI*, 454b52), *Santitx* vindria de SENTĪCEM ‘esbarzer’, “que en la forma adaptada a la fonètica catalana” donaria *el Sentiu*, com a la partida de Bèlgida. També ens diu que hi ha una font i un barranc de *Sentitx* a Olocau de Carraixet. És possible que Coromines situara la partida de *Santitx* a la Font de la Figuera per error, atesa la proximitat entre els dos termes municipals, en canvi sí que ens informa de les *cases de Santich* com a veïnat

³⁵ Les dades referides a noms i cognoms oferides per l'INE es poden consultar en línia en: <http://www.ine.es/widgets/nombApell/index.shtml>.

³⁶ En les anotacions que conserve de l'any 1995, quan vaig fer enquestes orals a Énguera, l'article m'apareix com a vacil·lant (*Santich / el Santich*); actualment es pot comprovar que la forma que utilitza l'Ajuntament és sense determinant.

³⁷ Apartat del web de l'Ajuntament d'Énguera ja citat amb anterioritat <http://www.enguera.es/page/caserios>

d'Énguera (*OnCat* VII, 107b7). El topònim s'ha trobat documentat també amb la forma *Santix* (Fabian y Fuero, 316).³⁸ Tant aquesta forma com la forma actual ens allunyen de l'etimologia relacionada amb el substantiu *antic*; més encara quan a la Canal no hi ha hagut mai problema de pronunciar les consonants oclusives sordes finals com ara a *Tambuc* (Millars) o *Pamblanc* (Énguera).

Hi ha un altre topònim d'estructura similar a la comarca, *el Santís* (Bicorb), però no pareix que entre els dos noms de lloc hi haja relació, ja que *Santís* sí que podria tindre entre el seus elements constitutius el substantiu *sant*, encara que fóra de manera indirecta a través d'un cognom.

4.2.6. *Charcum*

El nostre *Charcum* (paratge entre Tous i Quesa, molt a prop de l'embassament de l'Escalona) apareix en l'*OnCat* (VIII, 115b38) dins de l'entrada *Xarco* (*OnCat* VIII, 115a54): "Apleguem ací un bon nombre de NLL formats amb aquest mot, sinònim de 'bassal', que en el P. Val. és popular per tot i sembla ser autòcton, heretat del mossàrab." El mestre sospita que el nom penetraria en l'àrab dels moriscos i que per això porta la desinència de plural àrab. Actualment no es veu l'aigua enlloc: "avui la brolla ho ha cobert i no hi ha aigua enlloc (cas com els dels *Xarcos Secs* de Torrent) i és probable que abans s'estengués fins allà la zona aigualosa i d'estanyols, pròpia d'Anna." Diu que té nota d'una variant *El Charcuno*, de la qual no ens donen notícia els nostres informadors, i relaciona el topònim amb *Los Charcos*, suposem que en referència al meravellós paratge de Quesa on l'aigua del riu Grande forma tolls considerables.

Respecte d'altres zones on apareix el mateix lema, parla *dels Xarcons* de Montserrat, recopilat actualment en el NTV, i *dels Xarcums* d'Ascó, que en el NOTMC apareix com *los Xarcums*.

Té molta raó Coromines quan diu que *xarco* és molt popular al País Valencià: catorze *xarcos* hi ha consignats al CTV des de Santa Magdalena de Polpís (*lo Xarco*) fins a Castalla (*Racó del Xarco*), i una cinquantena de *charcos*, des del Villar (*charco del Moro*) fins a Albaterra (*El Charco Borlas*). No cal dir que és una paraula comuna a la nostra zona, on, a banda dels que ja hem anat anomenant, trobem: *charco de la Horteta* (Quesa), *charco de las Tortugas* (Quesa), *charco de las Aneas* (Bicorb).

A la Canal de Navarrés, a banda de *xarco*, l'altre genèric comú per a referir-se al lloc profund d'un riu on l'aigua queda neta i té poc de moviment és *gorgo*. També ens apareixen en el recull de toponímia genèrics com *tollo* i *clotxa*.

5. Conclusions

La toponímia de la Canal de Navarrés no s'estudia en l'*Onomasticon Cataloniae* de Coromines d'una manera sistemàtica; malgrat això, s'hi pot trobar una gran quantitat d'informació sobre els noms de lloc de la comarca. Alguns topònims tenen entrada pròpia, a pesar dels objectius inicials de l'obra plantejats per l'autor, mentre que en altres ocasions es poden recopilar dades d'interés en un homònim o nom de la mateixa família, situat en una comarca diferent. A més, la informació es pot complementar amb les dades oferides pel *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* i pel *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*.

La quantitat de materials interessants que ens aporta Coromines no està referida únicament a l'etimologia o motivació del topònim, sinó que, bussejant entre els milers de pàgines escrites, podem accedir també a qüestions interessants sobre documentació,

³⁸ Agraïsc a Alfons Vila la informació aportada a partir de la còpia manuscrita de l'informe Fabián y Fuero sobre les parròquies valencianes que hi ha depositada en l'Arxiu Històric de la Ciutat de València.

descripció física i situació sociolingüística de les zones estudiades; fins i tot es poden observar les característiques de la personalitat de l'autor, ja que les frases en primera persona són constants. En l'article "Elementos prelatinos en los romances hispánicos", que Coromines publica l'any 1976, afirma que a "ruegos míos" Joseph Gulsoy va visitar Bicornb, i fa referència a les fotos i croquis que el professor canadenc li va enviar sobre el poble. En aquest sentit, podem concloure que Coromines tenia un gran interès per la comarca i aprofitava les enquestes que feia en les poblacions veïnes de la Ribera o la Costera (Castelló de la Ribera, Càrcer, Sumacàrcer i Estubeny, bàsicament) o els viatges dels seus col·laboradors per a anotar els detalls que anaven sorgint sobre els noms de lloc de l'altre costat de la frontera lingüística.

D'altra banda, en aquest treball hem observat com el mateix topònim es pot constatar a banda i banda de la frontera lingüística. Crida l'atenció que llegint l'*Onomasticon* la frontera lingüística apareix com una línia divisòria definida, com si a partir d'un punt concret s'acabara el valencià i començara el castellà de manera dràstica. Actualment aquesta idea està superada, gràcies al professor Emili Casanova i altres. La idea d'una parla mixta on el valencià és un element formador ha anat guanyant pes en els últims estudis sobre el dialecte de la zona, qüestió que es pot corroborar a partir de l'estudi de la toponímia. Com va dir Coromines en el pròleg del mateix *Onomasticon*: "Hi ha informacions extraordinàriament curioses que només un recull toponímic permet d'obtenir, amb prou garanties d'espontaneïtat, sobre el lèxic i sobre l'extensió dels trets fonètics dels diferents parlants locals."

Obres citades

- Barceló, Carme. *Noms aràbics de lloc*. Alzira: Bromera, 2010.
- Cabanes, María Desamparados, Ramon Ferrer & Abelardo Herrero. *Documentos y datos para un estudio toponímico de la Región Valenciana*. València: Edició dels autors, 1981.
- Casanova, Emili. “Toponímia oronímica i repartició semàntica.” En *Actes del Catorzè Col·loqui General de la Societat d’Onomàstica (Segon d’Onomàstica Valenciana)*. València: Generalitat Valenciana, 1991. 569-586.
- “Toponímia valenciana de la Edat Media, entre el mundo árabe, catalán y aragonés, pautas para interpretarla.” En *Names in Multi-Lingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact* (23rd International Congress of Onomastic Sciences). Toronto: York University, 2009. 182-191.
- “Origen i formació del parlar d’Énguera i de la Canal de Navarrés.” En Emili Casanova & Pep Aparicio Guadas eds. *Camins, Terres i Paraules. II Jornada sobre els altres parlars valencians*. València: Denes, 2014. 529-556.
- “La toponímia d’origen castellà: una proposta.” En Vicenç M. Rosselló & Emili Casanova eds. *Materials de Toponímia (Mestratge de Toponímia. 1990-1991)*. Vol. 2. València: Denes, Universitat de València i Generalitat Valenciana, 1995. 1207-1215.
- “La frontera lingüística castellano-catalana en el País Valenciano.” *Revista de Filología Románica* 18 (2001): 213-260.
- “Llengües en contacte a l’Edat Mitjana al Regne de València: el cas de l’aragonés i del castellà”. En *Les claus del canvi lingüístic*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2002a. 135-159.
- “Què té el valencià d’aragonés? Particularitats del valencià a causa de l’aragonés.” En *Actas del V Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*. Madrid: Gredos, 2002b. 1661-1677.
- CTV = Acadèmia Valenciana de la Llengua (2009): *Corpus Toponímic Valencià*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua. 2 vols. Consultable en línia: <<https://www.avl.gva.es/corpus-toponimic-valencia>>.
- Coromines, Joan. “Elementos prelatinos en los romances hispánicos.” En Francisco Jordá Cerdá, Javier de Hoz & Luis Michelena eds. *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica (Salamanca, 1974)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1976. 117-120.
- DCECH = Joan Coromines, con la colaboración de José A. Pascual. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos, 1980-1991. 6 vols. Edició electrònica en CD-ROM: Joan Coromines & José Antonio Pascual. Madrid: Gredos, 2012.
- DECat = Joan Coromines, amb la col·laboració de Joseph GULSOY i Max CAHNER. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes/Caixa de Pensions “La Caixa.” 1980-2001. 10 vols.
- DNV = *Diccionari normatiu valencià*. Acadèmia Valenciana de la Llengua. Consultable en línia: <http://www.avl.gva.es/lexicval/>
- Fabián y Fuero, Francisco. *Relación historicoestadística de todas las parroquias del Arzobispado de València*. Vol. 1. Manuscrit. València, 1793.
- Ferrer, Joan & Josep Ferrer & Joan Pujadas. “L’Onomasticon Cataloniae de Joan Coromines. Història i metodologia.” *Braçal* 21-22 (2000): 185-199.
- Ferrer, Joan & Joan Costa. *Àlbum Joan Coromines*. Barcelona/Pineda de Mar: Curial Edicions Catalanes/Ajuntament de Pineda de Mar, 1997.

- Gargallo Gil, José Enrique. “Joan Coromines i el lèxic dels altres valencians.” *Zeitschrift für Katalanistik* [Freiburg/Tübingen] 20 (2007): 35-61.
- . “Una mirada romànica als parlars xurros.” En Emili Casanova ed. *Els altres parlars valencians. I Jornada de Parlars Valencians de Base Castellano-aragonesa*, València: Denes, 2010. 247-268.
- . “Toponímia ‘xurra’ dins l’obra etimològica de Joan Coromines.” En *Actes de l’XI Jornada d’Onomàstica de l’AVL- III Congrés de la Societat d’Onomàstica*. Elda/Petret/València: AVL, 2018. 83-99.
- Gulsoy, Josep. “L’origen dels parlars d’Énguera i de la Canal del Navarrés.” *Estudis Romànics* XII (1968): 317-338.
- . “*Quer* ‘roca, penyal’ i la seva família en la toponímia catalana.” *Llengua & Literatura* 7 (1997).
- . *Estudis de filologia valenciana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2001.
- . “Los rasgos más notables del habla de Énguera y de Anna.” En Emili Casanova ed. *Els altres parlars valencians. I Jornada de Parlars Valencians de Base Castellano-aragonesa*. València: Denes, 2010. 305-318.
- Lacarra, Julio et al. *Les observacions de Cavanilles. Dos-cents anys després*. Llibre Tercer. València: Obra Social Bancaixa, 1995.
- Martí Mestre, Joaquim. “Afinitats entre el català i l’aragonés en terres valencianes. Correspondència entre la toponímia del Camp de Morvedre i de l’Alt Palància.” En *Actes del XXXII Col·loqui de la Societat d’Onomàstica – VII Col·loqui d’Onomàstica*, València: Denes, 2008. 339-388.
- Membrado, Joan Carles “Toponímia sucronense en Valencia.” *Biblio 3W. Revista bibliogràfica de geografia y ciencias sociales* 17, 999 (2012). Consultable a: <http://www.ub.edu/geocrit/b3w-999.htm>
- Mas i Martí, Josep. “El repoblament postmorisc del segle XVII i els seus efectes en la castellanització de la Foia de Bunyol, la Vall d’Aiora i la Canal de Navarrés.” En Emili Casanova & Pep Aparicio Guadas eds. *Camins, Terres i Paraules. II Jornada sobre els altres parlars valencians*. València: Denes, 2014. 483-513.
- Mas, Josep, Antoni Mas & Joan Lluís Monjo. “L’aportació balear en el repoblament de Bicorn i Quesa després de l’expulsió dels moriscos (1609).” *Caroig* [Énguera] 6 (2017): 3-6.
- Mollà Villaplana, Maite. “La llengua de la toponímia de la Canal de Navarrés.” En Emili Casanova & Pep Aparicio Guadas eds. *Camins, Terres i Paraules. II Jornada sobre els altres parlars valencians*. València: Denes, 2014. 385-401.
- . “La sufixació diminutiva en la toponímia i en la parla de la Canal de Navarrés. Els variant *-iquio*.” En Emili Casanova & Cèsar Calvo eds. *Serres, identitats i paraules. III Jornades sobre els altres parlars valencians de base castellanoaragonesa, valencianoaragonesa i castellanomurciana*. València: Denes, 2017. 263-279.
- NTV = *Nomenclàtor Toponímic Valencià*. Acadèmia Valenciana de la Llengua i Institut Cartogràfic Valencià, en construcció.
- NOTIB = *Nomenclàtor Oficial de Toponímia de les Illes Balears*. Institut d’Estudis Catalans, 2017.
- NOTMC = *Nomenclàtor Oficial de Toponímia Major de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, 2009.
- OnCat = Joan Coromines et alii (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Barcelona: Curial Edicions Catalanes/Caixa d’Estalvis i de Pensions “La Caixa.” 8 vols.

Serena Pérez, Balbino José. *Apuntes históricos de la villa de Bicorp*. Bicorp: Ayuntamiento de Bicorp, 1999.